

MOTOR ALALIK BOLALARDA SO'Z BOYLIгинINI OSHIRISH MUAMMOLARI

Isaeva Mushtariy Alisher qizi

Alfraganus universiteti Defektologiya yo 'nalishi talabasi

Karimova Z.

Alfraganus universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: motor alalik bolalarning lug'at boyligi ustida ishlash, so'zlarning ma'no va mohiyati asosida tushunishga o'rgatish, alalik bolalar bilan so'z boyligini oshirish jarayonlari, rolli o'yinlar va ko'rgazmalardan foydalanish masalasi tahlil qilingan.

Kalit so'z va iboralar: motor, alaliya, nutq, muammo, rolli o'yin, rivojlantirish

Motor alaliya deb murakkab nutq nuqsonlaridan biri bo'lib, nutq va nutqiy bo'lmagan alomatlar majmui, ularning o'zaro aloqasi aniqlanmaydi. Motor alaliyasida nutq kamchiligida talaffuz buzulishlari yetakchi o'rinni egallaydi. Motor alaliyaning nutq belgilarida nutqning sust rivojlanishi nomoyon bo'lib, barcha tarkibiy qismlarini ya'ni fonetik, fonemik va leksik-grammatik tomonlarni qamrab oladi.

Alalik bolalarda so'zlar va jumalarni tushunishdagi fonemik buzilish, nutq-ovoz bo'g'inlarini talaffuz qilish va ma'no jihatidan to'g'ri gapirishga ta'siri etishini ko'rishimiz mumkin. Ushbu holat asosan so'zlarni ritmik tartibini buzilishi nutqning sekinlashuvida, bo'g'in va so'zlar o'rtasida to'xtashlar qilganda, so'zda tovushlar o'rnini to'g'ri aniqlab, to'g'ri talaffuz eta olmagan hollarda vujudga keladi. So'z va iboralar ritmik tuzilishining shakllanmaganligi ohanglar, templar va nutq ritmining buzilishi bilan birga aks etadi. Bosh miyaning nutq markazi joylashgan yarim korteksidagi meyoriy holat va artikulyatsion harakatlarga bog'liq kinestetik impulslar tovushlarni tahlil qilish va sintez qilish jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, so'zlarning tovush tarkibini aniqlashtirishga va ovoz dipozonini meyoriy darajada saqlashga ko'maklashadi. So'zda tovushlarning to'g'ri ketma-ketligini, jumladagi so'zlarni topa olishdagi, bir so'zdan ikkinchisiga o'tishdagi va asosiy asabiy jarayonlarning harakatchanligini, qo'zg'alish yoki turg'unlik o'choqlarining buzilishini vujudga keltiradi. Miya yarim korteksining rivojlanish darajasi meyorida bo'lmasa, nutq funktsiyasi shunchalik chuqurroq va qo'polroq buzilgan bo'lishi mumkin.

Motor alalik bolalarda mavjud lug'at asta-sekin rivojlanishi mumkin. Leksik va semantik ma'nodorlikning yetishmasligi tufayli so'zlar tarkibida tovushlar tartibi o'zgarishga duch keladi. Ko'pincha tovushlarni almashtirish predmetlarning bir birga tashqi jihatdan o'xshashligi yoki tovushlar talaffuzining artikulyatsion jihatdan o'xshashligi bilan aniqlanadi. V.K.Vorobyeva (1985) tomonidan belgilanganidek, ma'no va almashtirishning tarqalishi ko'pincha otlarga qaraganda fe'llarni ishlatilganda ko'proq vujudga keladi. Bolalar sinonimlarni, antonimlarni, umumlashtiruvchi so'zlarni qanday ishlatishni tushunishmaydi. Ularning sifatlar va atamalar bilan ta'minlanishi tor va monoton bo'lishi mumkin.

Nutqni rivojlantirishning barcha bosqichlarda lug'atni yangilashdagi qiyinchiliklar, bolalarning so'z birikmalaridan tanlab olishlari va berilgan iboralar uchun eng mos va aniq

bo'lgan so'zlardan to'g'ri foydalanmasliklaridadir deb bilish mumkin. Alalik bolalarning so'z boyligi kundalik uy-ro'zg'or mavzulari bilan cheklangan bo'lib, u sifat jihatidan past bo'ladi. Bola so'zlarning ma'nosini tushuntira olmaydi, so'zlarni shakllantirish vositalaridan foydalanishni anglolmaydi. Ularda ilk yosh davrlaridan maktabgacha yoshgacha nutqiy buzilishlar yaqqol nomoyon bo'ladi.

Nutqning grammatik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari haqida N.N.Traugott, R.E.Levina, B.M.Grinshpun, S.N.Shaxovskaya, E.F.Sobotovich, V.A.Kovshikova va boshqa tadqiqotchilar asarlarida o'z fikrlarini bildirib o'tganlar.⁸

Kasallik mavjud bolalarda grammatik strukturani tog'ridan to'g'ri bir qator kamchiliklarni ko'rish mumkin bo'ladi. Ular grammatik strukturadan o'zak va qo'shimchalardan ishlata olmaydilar. Bolalar so'zlar va gaplarni tuzish hamda ularni tahlil qilish, umumlashtirish lingvistik belgini tushunish va to'g'ri ishlatish muayyan morfema, so'zni muayyan mavzu yoki hodisa bilan bog'lash uchun foydalana olmaydilar. Ular ot va fe'llarning sonli shakllarini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Alalik bolalarda nafaqat nutq faoliyati, balki bilish jarayonlarining shakllanishi orqada qolishi mumkin. Motor alaliyada turli xil nevrologik alomatlarini ko'rish mumkin. Miya disfunktsiyasining yo'qolganligidan tortib markaziy asab tizimiga zarar yetkazish belgilaridan jiddiy nevrologik kasalliklarga (parez), ayniqsa piramidal va ekstrapiramidal tizimlargacha nuqsonlar mavjudligi ko'rish mumkin. N.N.Traugottning so'zlariga ko'ra, og'iz bo'shlig'i apraksiyasi alaliyali bolalarning 10 foizini tashkil etadi.

Bolalarda harakatlanishning pasayishi, ritmning yetishmasligi, dinamik va statik muvozanatning buzilishi (ular oyoqqa tura olmaydilar, oyoq barmoqlari va poshnalari bilan yura olmaydilar, to'pni tashlaydilar va tutib oladilar, logda yuradilar va hokazo) ayniqsa, mayda qo'l matorikasi barmoqlar harakatlari buzilishlarida ham ko'rish mumkin.

Motor alalik bolalarda chap qo'l va ambidextriya ustunligi haqida asosli dalillarni ko'rishimiz mumkin. Ba'zi bolalar harakatsiz, impulsiv, tartibsiz, giperaktiv boshqalar esa aksincha, letargikinert bo'lishi kuzatiladi. Alalik bolalarda xotiraning o'ziga xos xususiyatlari namoyon bo'ladi. Uning hajmining torayishi, paydo bo'lgan izlarning tezda yo'qolishi, og'zaki ogohlantirishlarning cheklangan ushlab turilishi va boshqa hollarni ko'rishimiz mumkin. Vizual mustahkamlash yordamida bolalar materialni osonroq yodlaydilar va o'z-o'zidan ularda xotira shakllanib boradi. So'zlarni unutish bilan bir qatorda so'zlarni tanlashdagi qiyinchiliklar va ularni tuzilishidagi qiyinchiliklar bilan ifoda etish bolaning nutqiy imkoniyatlarini chegaralab boradi.

Hikoya chizig'ini eslash jarayonida faol yo'nalishning pasayishi, voqealar ketma-ketligi, kuzatuvning yetarli yemasligi sababli bolalar rasmga qarashadi lekin ko'rishmaydi, muhim tafsilotlarni qabul qila olmaydilar. Ayrim vaziyatda ular patologik shaxsiyat xususiyatlarini, nevroitik xarakter xususiyatlarini o'stirib boradilar. Bolalarda nutq yetishmovchiligiga reaksiya sifatida izolyatsiya, beparvolik, o'zo'zidan shubhalanish, stress holatlari, ortib borayotgan asabiylashish, xafagarchilik, ko'z yoshlariga moyillik va boshqalar aks etadi. Ba'zida bolalar nutqdan faqat hissiy vaziyatlarda foydalanadilar xolos.

⁸ Л.С Волковой, С. Н.Шахавской., ЛОГОПЕДИЯ -3е изд., перероб.и доп-М.:ВЛАДОС-2003.365с

Xatolar va masxara qilinishdan qo'rqish ularni nutqdagi qiyinchiliklarni yengishga harakat qiladi, nutq bilan aloqa qilishni rad etadi va imo-ishoralardan foydalanilinishiga yordam beradi. Alalik bolaning shaxsiyati o'ziga xos xususiyatlari markaziy asab tizimining rivojlanmaganligi bilan bog'liq va nutq buzilishining natijasi bo'lib, uni bolalar jamoasidan ajratib turadi hamda yoshiga qarab uning ruhiyatiga ko'proq salbiy ta'sir etadi. Gnoziz, praktsiya, fazoviy vaqtni shakllanishidagi qiyinchiliklar nutq vositachiligi sifatida tasniflanadi. Bolalarning kognitiv fan-amaliy faoliyati jarayonida o'ziga xos xususiyatlar mazmuni, faoliyat usullarini umumlashtirish darajasi va amalga oshirish darajasi bilan belginadi.⁹

Kasallik mavjud bolalar intellektual masalalari tadqiqotchilar tomonidan noaniq ravishda fikr yuritilgan. M.V.Bogdanov-Berezovskiy (1909), R.A.Belova-David (1972) va boshqalar alalik bolalardagi nutq nuqsoni ularning fikrlash jarayoniga ham ta'sir o'tkazadi deb hisoblashadi. Bu esa til qobiliyatining past darajada rivojlanishiga olib kelishini aks ettiradi. M.V.Bogdanov-Berezovskiyning fikricha, alalik bolalar miyaning ayrim qismlarining buzilishi bilan bog'liqligi natijasida barcha nutq funktsiyalarida buzulishi mavjudligini, balki aql-idrokining umumiy sohalarida ham orqada qolishlarda o'z aksini topishini ta'kidladi.¹⁰

Kasallik mavjud bolalarda nutqning mantiqiy operatsiyalari qashshoqligi, umumlashtirish va abstraktsiya qilish qobiliyatining pasayishi, og'zaki va dinamik praksisning buzilishi, akustik gnoziz buzulishlari nutq ishtirokini talab qiladigan bilish jarayonlari faoliyati yetishmovchiligi kuzatiladi. Umumlashtirish darajasining pasayishi o'yin harakatlarida, rol o'ynaydigan xatti-harakatlarning shakllanmaganligida va bolalarning birgalikdagi ayniqsa syujetli rol o'yin ko'nikmalarida namoyon bo'ladi.

Bolalarda fazoviy vaqtni shakllantirishda qiyinchiliklar obyektlarning vaqtincha va fazoviy tasavvur idrok etish va og'zaki belgilash, xotira idrok qilish, aqliy operatsiyalar (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish) buziladi, mantiqiy mavhum fikrlashning yetarlicha darajasi shakllanmagan. Bir qator tadqiqotchilar (N.M. Umanskaya, L.R. Davidovich) alalik bolalar aqliy rivojlanishining birlamchi holati to'g'risida gapirib yetarli ijtimoiy va mehnatga moslashish imkoniyatini mavjud ekanligini ta'kidlashdi.

Alalik bolalarda psixofizik jarayonning sustligi, motivatsion va hisiy-ixtiyoriy sohaning zaiflashuvi o'ziga xos xatti-harakatlar va boshqa bir qator xususiyatlar bilan bog'liq. Aksariyat hollarda alalik bolalarda oliy nerv faoliyatining o'ziga xosligi intellektual buzilishlar ikkinchi darajali hisoblanadi. Nutq jarayonlari va hodisalari doimo aqliy faoliyatining tizimli tuzilishi haqidagi fikrlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan bo'lib, kognitiv, ixtiyoriy va motivatsion jarayonlar bir-biri bilan uzviy aloqa qiladi. Bolaning intellektual rivojlanishi ma'lum darajada nutqning holati bilan cheklangan bo'ladi. Ammo nutq buzilishi, xususan alalik bolalarda aqli zaiflik deb tushunilmaydi.

Nutqning to'liq rivojlanmaganligi yoki yo'qligi bolaning aqliy rivojlanishidagi bir qator yetishmovchiliklarni keltirib chiqaradi va bu aqliy jarayonlarning rivojlanishiga o'ziga xos turtki bo'lishini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Ammo alalik bolalarda nutq atrofdagi

⁹ Правдина О.В. Логопедия.-М.,1973-101с

¹⁰ Л.С Волковой,С. Н.Шахавской.,ЛОГОПЕДИЯ-3е изд.,перероб.и доп-М.:ВЛАДОС-2003.365с-176с

voqelikni anglash holati yetakchi vositasi bo'lmagan, ba'zi hollarda bolalar intellekti hech qanday og'ishishlarsiz meyorida shakillanib boradi. Nutqning sust rivojlanishi esa, kognitiv faoliyatning to'liq rivojlanishiga qarshilik qiladi. Mavjud kasallik va aqli zaif bolalarni differentsial tashxislash juda qiyin, ayniqsa erta yoshda bolani bir marta tekshirish orqali bu ikki tashxisni ajratish imkonsizdir.

Amaliy kuzatuvlar natijasida alalik bolalarda ko'proq ma'lumot, g'oyalar, tushunish kabi imo-ishoralari, yuz ifodalari, nutq bo'lmagan vaziyatlar, ko'rsatmalar, atrof-muhitga yo'naltirish ko'nikmalarini ochib beradi. Ushbu jarayonda bolalar vaziyatdagi o'zgarishlarni tushunishi, atrofdegilar nutqiga taqlid qilishi holatlari uchraydi. N.I.Jinning oligofreniya va alaliya birlashmasida asrlar davomida fikrlash va nutq o'rtasidagi munosabatlar muammosi yotadi hamda sezilarli somatik nuqsonlari bo'lsa ham, aqliy rivojlanish uchun nutq ham alohida ahamiyat kasb etadi deya ta'kidlaydi.¹¹

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Правда О.В. Логопедия.-М.,1973-101с
2. Л.С Волковой,С. Н.Шахавской.,ЛОГОПЕДИЯ-3е изд.,перероб.и доп-М.:ВЛАДОС-2003.365с-176с
3. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации.-М.,1982-58с

---

¹¹ Жинкин Н.И. Речь как проводник информации.-М.,1982-58с